

◇ فصلنامه علمی پژوهشی زن و فرهنگ

سال پنجم، شماره هفدهم، پاییز ۱۳۹۲

صفحات: ۶۴ - ۵۵

تاریخ وصول: ۱۳۹۲/۴/۱۹ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۷/۲۷

بررسی تاریخی نقش اسلام در تغییر سبک زندگی زنان

امین‌رضا توحیدی*

صادق شفیعی**

چکیده

مقاله حاضر به بررسی جایگاه زن در دیدگاه اسلامی و تشریح منزلت زن به صورتی عملی و آنچه اتفاق افتاده و نه آرمانی و خیال پردازانه است و در این راستا با تکیه بر آیات قرآن و مصادیقی از زنان برجسته مسلمان به این نتایج دست یافته است: قرآن کریم و پیامبر (ص) زنان را با حقوق خود آشنا ساخته اند و به آنان این جرات و جسارت داده شده که حق خود را به دست آورند و این عمل دقیقاً تکلیفی بود که خدای تعالی بر دوش پیامبر نهاده بود، حجاب، قوانین حقوقی، سلامت اخلاقی حضور زنان، بخشی از تلاش الهی است برای احیاء حقوق زنان که توسط دین مبین اسلام به منصفی ظهور رسیده و حاصل آن تحولی بی نظیر در مقام و سبک زندگی زنان بود.

کلید واژگان: زن، حقوق، پایگاه اجتماعی، اسلام، طبقات، جنسیت.

* عضو هیئت علمی گروه معارف اسلامی دانشگاه شهید باهنر کرمان. (نویسنده مسئول. Tohidi@uk.ac.ir)

** دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه اصفهان.

مقدمه

از آنجا که مبحث پایگاه اجتماعی زن بیش از هر چیز در این مقاله مدنظر بوده است، همچنان که بحث روایی و نقل، در مرتبه ی نخست مورد توجه قرار نگرفته، با توجه به تاریخی بودن این نوشته منزلت اجتماعی زنان و نقش اسلام در تعالی آن مورد توجه قرار گرفته است و بررسی شده که اسلام از منظر قرآنی و اقدامات عملی پیشوای بزرگش محمد بن عبدالمطلب... (ص) برای ارتقاء منزلت زن چه کرده است. همچنین تلاش شده بر اساس منابع کهن و پژوهشهای جدید که مورد اتقان و اتفاق نظر بیشتری نزد دانشمندان هستند جایگاه اسلام را در مقایسه با تمدنهای دیگر سنجیده شود. تبیین جایگاه زنان در سیره رسول اکرم (ص) و در معارف قرآنی و تاثیرات این فرایند بر سبک زندگی بانوان، بر اساس نگاهی تاریخی و البته در مقایسه با شواهدی از دیگر فرهنگها و تمدنها، بی آنکه با آلودگی و غلو و گزافه گوییهای رایج از ارزش سخن کاسته شود و با تکیه بر اسناد و متون قابل قبول مجامع علمی، محور اصلی پژوهش در این مقاله است.

پیشینه تاریخی

دوران باستان، وضعیت حقوقی و زندگی چندان محترمانه ای را برای زنان رقم نزده است. در یونان باستان حقوق سیاسی به کسانی داده می شد که به سنی رسیده باشند که بتوانند در پیاده نظام شرکت کنند و طبعاً آنها همه مرد بودند. (ارسطو^۱، ترجمه باستانی پاریزی، ۱۳۵۸: ۱۴) در آتن زن حقوق سیاسی نداشت: یعنی اجازه ی شرکت در مجامع و بدتر از آن احراز مسؤلیت اجتماعی نداشت. محروم از حق مالکیت بود، نمی توانست کسب قانونی داشته باشد، هر زنی از لحظه ی تولد تا هنگام مرگ، می بایست در زیر بار به اصطلاح سرپرستی نزدیکترین خویشاوند مرد خود یا شوهر خود بماند، و از این طریق می توانست از حمایت قانون برخوردار شود. (کیتو^۲، ترجمه عاقلی، ۱۳۷۰: ۳۵۸)

در دیگر مناطق وضعیت از این هم بدتر بوده است. در ایران باستانی هیچ نشانه ای از حضور قابل توجه زنان در امور اجتماعی قابل مشاهده نبود. موانع اجتماعی بسیاری در راه ترقی زنان وجود داشت که گاه عکس العمل شدید طبقات تحت ستم در برابر قدرت فائقه را در برداشت. قیام مزدک از این نمونه قابل ذکر است. مزدک عقیده داشت: دارایی غنی باید به فقیر داده شود، و منظور از دارایی، هم اشیاء مادی و هم زنان بوده است. (گیرشمن^۳، ترجمه معین، ۱۳۶۶: ۳۶۳) تعلیم و تربیت عموماً مردانه بوده است و زنان بیشتر در زمینه ی خانه داری آموزشهایی دیده اند. (کریستن سن^۴، ترجمه یاسمی، ۱۳۶۸: ۵۴۸). اصل تعداد زوجات اساس تشکیل خانواده به شمار می رفت. در عمل عده زنانی که مرد می توانست داشته باشد، به نسبت استطاعت او بود. زنهای او به اسامی زن سوگلی (زن پادشاهیها)، زن خدمتکار (زنی چگاریها)، زن کنیز و اسیر (چاکر زن) شناخته می شدند. زوجه هایی که عنوان چاکر زن داشته اند، فقط اولاد ذکور

۱. Aristote

۲. Kitto

۳. Ghirshman

۴. Christensen

آنان در خانواده پدری پذیرفته می شده است. مردان مجاز بودند با مادر و دختر و خواهر خود مزاجت کنند. این نوع ازدواج را خویندوگس می خواندند از دواج با اقارب به هیچ وجه زنا محسوب نمی شده، بلکه عمل ثوابی بوده، که از لحاظ دینی اجری عظیم داشته است. محتمل است که قول هیون تسیانگ چینی در اوایل قرن هفتم میلادی. که گوید ازدواج ایرانیان عصر او بسیار آشفته است ناظر به همین رسم باشد. (کریستن سن، ترجمه یاسمی، ۱۳۶۸: ص ۴۳۳-۴۳۵). لازم به یادآوری است مطالبی که بیان شد نشان دهنده وضعیت زنان تمامی طبقات جامعه ایران آن روز نمی باشد. به قول مرحوم رشید یاسمی در پاورقی کتاب کریستن سن، آنچه که مورد توجه نویسنده دانمارکی بوده بیشتر شامل تعالیم زند اوستا می باشد که حداقل در دوره هخامنشی رایج نبوده و در دوره ساسانی هم عموم مردم به آن پایبند نبودند. اکنون هموطنان زرتشتیان از این آفت ها بری هستند.

قرون وسطی، دوران رنسانس، قرون معاصر:

دوران قرون وسطی و سطره‌ی اندیشه‌های حکمای مسیحی بر اروپا وضع ناهنجاری را برای زنان به همراه داشت، ماریلیوس از اندیشمندان مسیحی مورد تأیید کلیسا، زن و برده را در یک مرتبه قرار می دهد و می گوید: برده‌ها، مهاجرین و زنان نباید حق دخالت در سیاست را داشته باشند. (لیدمان^۱، ترجمه مقدم، ۱۳۷۹: ۱۷۰)

در دوران رنسانس، زنان همچنان از حقوق اولیه خود محروم بودند و نگاه به آنها به عنوان شهروندان درجه‌ی دوم حتی در متون ادبی و رمان‌ها قابل مشاهده بود. در قرن نوزدهم و برای اولین بار زنان در اروپا به تحصیلات دانشگاهی و انجام خدماتی که تا آن موقع مخصوص مردها بود پرداختند، از طرف دیگر از سال ۱۸۶۲، در سوئد، حق رأی به آنها داده شد و سپس در اتازونی (ایالات متحده آمریکا)، نروژ، استرالیا و زلاند جدید نیز زنان از این حق برخوردار گشتند (دولاندلین^۲، ترجمه بهمنش ۱۳۷۰: ۳۷۳).

دوران جاهلیت عرب:

نگاه عرب به زن ناشی از وضعیت خاص اجتماعی و واقعیت‌های فرهنگی و اقتصادی ناشی از اوضاع ناهنجار زمانه بوده است. آنها هنوز در مرحله‌ی تشکیل دولت قرار نداشته‌اند. آنچه که از آن به عنوان نوعی قانون و مقررات بتوان یاد کرد، چیزی نبود جز مشتی از رسوم و خرافات قبیله‌ای که گاه می توانست تا حدی خشونت ناشی از فقر و پدیده‌هایی از آن دست را مهار کند (فیاض، ۱۳۶۹، ۷).

خشونت و قدرت که ناشی از تعداد نفرت رزمندگی هر قبیله بود شرط اصلی امنیت و آسایش در آن قبایل به شمار می آمد. لازم به ذکر است در بین طبقات اشرافی که عامل گرسنگی و فقر نمود کمتری داشت، شاهد ظهور زنان برجسته‌ای بوده است، که اسامی تعدادی پادشاه زن در برخی نواحی جزیره‌العرب مثل زبیه، تبتعه، تلخونو و زنبویا دلیلی بر این مدعاست. (فیاض، ۱۳۶۹، ۲۹، ۳۵) و نیز

۱. Liedman

۲. De.Landelyn

وجود مقدس حضرت خدیجه (س) به عنوان نخستین کسی که مسلمان شد و از متنفذین جامعه خود به شمار می آمد. در مورد او گفته اند: خدیجه دختر خویلد بن اسد بن عبدالعزی ابن قصی، زنی بازرگان بود و شرف و مال داشت و مردان را در مال خویش به کار می گرفت و قرار می نهاد که چیزی از سود آن برگیرند. (طبری، ترجمه پاینده ۱۳۶۲: ۸۳۲) این زنان برجسته شامل تعدادی کاهنه ها که در واقع نفوذ کلام زیادی داشتند هم می شد. از جمله زنی از اهل حجاز که گفته اند کاهنه بود و سخن آن زن نزد عرب همچون سخن قرآن بود نزد ما که مسلمانیم (ابن هشام، ترجمه همدانی ۱۳۷۷: ۱۳۶).

دوران اسلامی و تلاش برای تعالی جایگاه زنان:

نگاه دین مبین اسلام به زن از همان آغاز توأم با تکریم و احیای ارزشهای فرو خفته ای ایشان بوده است. اسلام دعوت خود را نه با زن محوری و مردمحوری و زرمرداری و زورمداری و نه حتی با بسیاری از آنچه که در نزد بسیاری کرامت بسیار دارد، مثل نخبه پروری و ... آغاز نمود. اسلام دین بود و نقطه ای آغاز کار خود را بر مبنای تسلیم به ذات حق و پاسداشت کرامت انسانی که هسته ای آن چیزی جز عبودیت و بندگی پروردگار نیست قرار داد. آیه ۳۵ از سوره مبارکه احزاب و با توصیف اوصاف زنان و مردان پرهیز کار دقیقاً بیانگر این مفهوم و نفی جنسیت در مسئله عبودیت در پیشگاه الهی می باشند که مفسران قرآن پیرامون این آیه و دیگر آیات از این دست تفاسیر ارزشمندی ارائه نموده اند که مطالعه آنها توصیه می شود.

شرط تکامل و تعالی در این مکتب رهایی بخش همانا عزت و آزادگی است که از راه بندگی محض خداوند به دست می آید. از این رو در مقام نفس بین انسانها اعم از زن و مرد هیچ تفاوتی وجود ندارد. چنانکه در باب صحیفه حضرت فاطمه (س) که در وصیت نامه ای حضرت امام خمینی (ره) هم به آن اشاره شده است، گفته اند مطالب آن توسط فرشته ای (بقولی جبرئیل) بر حضرت زهرا (س) نازل شده است. (شفیعی مازندارنی، ۱۳۸۳: ۲۶)

دین مبین اسلام و قرآن کریم از همان ابتدا و به عنوان هدفی اساسی احیای جایگاه زن و احیای مبانی حقوق پایمال شده این جماعت مهم را مد نظر قرار داده است. به همین دلیل با طلوع نخستین اشعه های خورشید نورانی اسلام شاهد به منصفی ظهور رسیدن بسیاری از قابلیت های ایشان در عرصه جهاد عظیم گسترش فرهنگ تسلیم به ذات حق (اسلام) توسط زنان بسیاری هستیم. کمترین تعداد برای صحابی رسول خدا از زنان ۱۰۲۲ نفر می باشد که در کتب معتبر رجالی به آن اشاره شده است، لازم به یادآوری است منظور از صحابی تمامی معاصرین رسول خدا نیستند بلکه ناقلان حدیث و نام آوران عرصه های گوناگون را صحابی فرض نموده اند (نوری همدانی، ۱۳۸۴: ۲۱۵). اسلام کوشید تدریجاً و با بهره گیری از توانمندی های خود زنان این مشکلات و ناهنجاری های ناشی از آن را که شامل این طبقه شده بود از بین ببرد. حضرت خدیجه (س) نمونه ای بارز این جریان است. او نخستین زن مسلمان بود خدیجه زن خودساخته ای بود که تمام زندگی خود را به همراه جاننش در راه اسلام قربانی کرد. حضرت خدیجه (س) حتی در زمان جاهلیت با عناوینی چون طاهره و سیده قریش شناخته می شد.

(پیشوایی، ۱۳۸۲: ۱۱۸) از دواج با خدیجه بدون شک یکی از مراتب کمال رسول گرامی (ص) است و این خود نشان دهنده جنبه‌های خاص شخصیتی این بانوی بزرگ است. چرا که عامل تشکیل خانواده که خود یک عامل اخلاقی است - و این، یکی از علل تقدس از دواج در اسلام است - عاملی است که جانسین نمی‌پذیرد. (مطهری، ۱۳۸۷: ۲۶۷)

پس از خدیجه (س) زنان بسیاری بودند که کثرت و تعدد اسامی ایشان آن هم در نخستین روزهای شکل‌گیری این آئین عظیم نشانی از تحول بزرگی در زندگی بانوان دارد از جمله سمیه همسر یاسر و مادر عمار. ابو جهل، سمیه را با نیزه‌ای که به پائین شکمش فرو برد، شهید کرد و سمیه اول کسی است که در اسلام به شهادت رسید. (یعقوبی، ترجمه آیتی ۱۳۷۴: ۳۸۴)

همچنین ام عیسی - زبیره - نهديه و دخترش و کنیزکی از قبیله‌ی بنی عدی و... که همگی از همان نخستین سالها و حتی ماههای بعثت به اسلام گرویدند. سختی‌ها و شکنجه‌های روحی و جسمی و شماتتهای قریش را تحمل کردند (ابن هشام، ترجمه همدانی، ۱۳۷۷: ۳۰۸). در کتاب ارزشمند الاصابه فی تمییز الصحابه تعداد ۱۵۵۲ نفر از صحابی رسول خدا بانوان بودند همین آمار در اثر ارزشمند دیگر یعنی الاستیعاب فی معرفه الصحابه نیز ذکر شده است همچنین در معارف شیعه و در کتاب معجم رجال آیت الله خویی تعداد ۱۳۴ نفر زن راوی حدیث از معصومین (ع) قابل مشاهده هستند نیز حکیمه خاتون عمه بزرگوار امام زمان (عج) علاوه بر نواب خاص آن حضرت حامل پیام‌ها و احادیث ایشان بوده‌اند. (نوری همدانی، ۱۳۸۴، ص ۲۱۵) دانشمند شهیر مصری احمد الجدع از علمای اهل سنت در کتاب اسوه‌های راستین برای زن مسلمان شرح زندگانی ۳۹ نفر از این بانوان نام آور را شرح داده است (الجدع، ترجمه مرتضوی، ۱۳۸۳)

شیوه‌های قرآنی برای تکریم زنان:

از جنبه‌های تلاش حضرت محمد (ص) و دین مبین اسلام برای تکریم و پاس داشتن حقوق زنان، تأکید بر شخصیت اجتماعی مستقل زن است که در آیات متعدد قرآن کریم به این مسئله توجه شده است. چنانکه آیات ۷۱ تا ۷۲ سوره مبارکه توبه که با عبارت «والمؤمنون و المؤمنات» آغاز شده و در آنها وظایفی نظیر امر به معروف و نهی از منکر، پیا داشتن نماز و دادن زکات را برای ایشان بر شمرده و در نهایت بهشت را وعده‌ی چنین کسانی قرار داده، نمونه‌ای از این دسته آیات است.

در پذیرش بسیاری از مسئولیتهای اجتماعی و صحنه‌های خطیر تاریخ اسلام شاهد حضور زنان مسلمان بوده‌ایم. از جمله در ماجرای مهاجرت به حبشه بانوانی مثل رقیه دختر پیامبر (ص)، سهله دختر سهیل و... حضور داشته‌اند. (ابن اثیر، ترجمه روحانی ۱۳۷۰: ۸۹۶) در بازگشت از این سفر بود که یکی از زنان شرکت کننده در هجرت (احتمالاً اسماء همسر جعفر) از اجر و پاداش و مرتبه‌ی معنوی زن مسلمان از رسول گرامی (ص) سؤال نمود و آنگاه آیه‌ی ۳۵ سوره‌ی مبارکه احزاب نازل شد و بر یگانگی مراتب زن و مرد در پیشگاه الهی تأکید ورزید. (طبرسی، ترجمه کرمی ۱۳۸۰: ۴۸۲)

قرآن کریم حس احقاق حق و جرأت دادخواهی را در وجود زن تقویت نموده است چنانکه در

آیات ۸ و ۹ سوره مبارکه ی تکویر در باب زنده به گور کردن دختران آورده است «و اذالمؤده سئلت بأی ذنب قتلت» و آن هنگام که دختران زنده به گور شده از خاک بر آیند خواهند پرسید به کدامین گناه ما را کشتید. علامه‌ی طباطبائی در ذیل این آیه‌ی شریفه می‌نویسد: این هم نوعی تعریض و توییحی است از قاتل آن دختر و هم زمینه‌چینی است برای اینکه دختر جرأت کند و از خدای تعالی بخواهد که انتقام خون او را بگیرد و آنگاه خدای تعالی از قاتل او سبب قتل او را بپرسد و سپس انتقامش را بگیرد. (طباطبائی، ترجمه موسوی همدانی ۱۳۸۷: ۳۵۱)

بیعت جلوه‌ی مشارکت سیاسی زنان:

اینکه امر پذیرش اسلام قبل از هجرت صرفاً از طریق ادای شهادتین عملی می‌شده یا اینکه بیعت هم معمول بوده از اموری است که در بین مورخان موجب مباحثاتی بوده و هست. اما بدون تردید یکی از جلوه‌های پررنگ پدیده‌ی بیعت ماجرای پیمان عقبه است که در آن بیش از ۷۰ نفر از جمله دو زن ام‌عمارہ نسبیه خزر جی و ام‌منیع اسماء دختر عمرو بن عدی سلمی حضور داشته‌اند. و رسول گرامی امی بیعت ایشان را پذیرفت اما از آنجا که دست دادن با نامحرم حرمت شرعی دارد، همان‌قول را کافی دانست که این خود در آینده در مباحث حقوقی مبنای بسیاری از تصمیمات فقهای مسلمان قرار گرفته است و شاید بتوان آن را نخستین نشانه‌ی مشارکت سیاسی قاعده‌مند زنان در تاریخ بشر به شمار آورد.^۱ این جریان در آینده هم ادامه پیدا کرد. چنانکه در مدینه و پس از هجرت زنان بصورت دسته‌جمعی در حضور رسول گرامی (ص) حاضر شده و با ایشان بیعت نمودند. نخستین این زنان لیلی دختر حظیم بود که به همراه دو دخترش عمره و عمیره با حضرتش بیعت کرده‌اند. (ابن سعد، تحقیق محمد عبدالقادر، ۱۹۹۷: ۹۴)

جهاد صحنه‌ی احیای قابلیت‌های زن مسلمان:

تفاوت اساسی بین زنان مسلمان و کافر را در جنگ احد شاهدیم. فرق بین تربیت اسلامی و تربیت مشرکانه در احد نشان می‌دهد آموزه‌های اسلامی حاوی چه دستاوردهایی برای زنان مسلمان است. در صحنه‌ی احد ۱۴ زن از جمله فاطمه (س) و ظایف تهیه خوراک برای رزمندگان و زخم‌بندی مجروحان را بر عهده داشته‌اند و ام‌ایمن پرستار روزگار کودکی حضرت محمد (ص) و وظیفه‌ای آب دادن به مجروحان را بر عهده داشت. (واقدی، ترجمه مهدوی دامغانی، ۱۳۶۶: ۱۷۵ و ۱۸۰) این حضور زنان به همین جا ختم نمی‌شود، گویند نسبیه دختر کعب که مادر عماره و همسر عزیز بن عمرو است همراه شوهر خود و پسر خود در جنگ حاضر شد و از آغاز روز مشک آبی برداشته مجروحان را آب می‌داده، سپس ناچار به جنگ پرداخت و متحمل زحمات بسیار شد، دوازده زخم برداشت که یا به ضرب شمشیر بود و یا نیزه و... رسول گرامی در مورد حضور نسبیه در جنگ احد فرموده است: هر وقت به چپ و راست خود نگاه کردم، او را دیدم که بر گرد من می‌جنگد و از من دفاع می‌کند.

۱. ابن سعد، طبقات الکبری، باب بیعت. همچنین برخی گفته‌اند علت آنکه بیعت عقبه‌ی نخست، بیعت النساء نامیده شد حضور زنی به نام عفرا دختر عبید بن نعلبه در میان پیمان‌گذاران بود. (ر.ک. حسن ابراهیم حسن. ترجمه‌ی پاینده ۱۳۶۰، ص ۹۴).

(واقعی، ترجمه مهدوی دامغانی، ۱۳۶۶: ۱۹۴-۱۹۶)

بدون شک اسلام به نگاه تحقیرآمیز به زن به عنوان موجودی فاقد اراده و ارزش پایان داده است در این بین وضع قاعده‌ی خردمندانه حجاب و تأکید بر قداست و حرمت روابط زناشویی و ولدت جویی‌های جنسی خود به یکی از مهمترین ظلم‌ها به زن یعنی عرصه‌ی بردگی جنسی خاتمه داده است. (راوندی، بی تا: ۴۹)

حجاب، قوانین حقوقی، تضمین سلامت اخلاقی حضور زنان در جامعه و ... همه و همه بخشی از این تلاش الهی است که به مدد آیین محمدی (ص) برای احیای حقوق زنان توسط دین مبین اسلام به منصفی ظهور رسیده و حاصل آن تحولی بی نظیر در مقام و منزلت اجتماعی زنان است.

تلاشهای اسلام برای احیای جایگاه الهی، مصادیق و پیامدها:

پیامد همین نگاه محترمانه به زن و حقوق او بود که تحولی شگرف در وضعیت حیات اجتماعی زنان به وجود آورد. چنانکه محیط خانواده در تعاریف اسلامی به گونه‌ای تعریف شد که تمامی حقوق قبل و بعد از ازدواج برای زنان در نظر گرفته شود. ازدواج بدون رضایت زن عملاً مردود و محکوم به ابطال بوده است. ماجرای خنساء دختر حذام بن خالد انصاری که رسول خدا (ص) با توجه به عدم رضایت او در ازدواج، حتی عقد را باطل اعلام فرمود خود نشانه‌ای از این نگاه ویژه به حق زن است. (سرخسی، ۲: ۱۴۰۶)

در عرصه‌ی اجتماعی حضور زنان شاخص مسلمان باعث کمرنگ شدن عنصر جنسیت در تعیین پایگاه اجتماعی افراد شد. بی شک عبارات تمجید گونه‌ی حضرت محمد (ص) در مورد بزرگان نظیر خدیجه (س)، زهرا (س) و ... علاوه بر بیان واقعیتی که در وجود ایشان نهفته بود، نوعی بستر سازی برای حاکمیت فرهنگ بود که نفی نگاه تحقیر آمیز نسبت به زنان اساس آن به شمار می رفت. این رویه خصوصاً توسط فرزندان و اهل بیت عصمت و طهارت (ع) به جد ادامه یافته است. امام حسن عسکری (ع) در بیان شخصیت حضرت زهرا (س) فرمود: حجه‌ا... علی الخلق و فاطمه حجت ا... علینا: ما حجت خدا بر خلق هستیم و فاطمه حجت خدا بر همه است.

این تفکر عدالتخواه کار را بجایی رساند که گروهی بزرگ از محدثان و دانشمندان زن در بین مسلمانان به وجود آمدند بدون آنکه جنسیت عامل تعیین کننده در مرتبه‌ی اجتماعی ایشان به شمار آید و نیز حاصل این نگاه عدالت محور در عباراتی از شیخ فریدالدین عطار نیشابوری بعنوان یکی از بزرگترین متفکران اسلامی قابل مشاهده است آنجا که گوید: بل معنی حقیقت آن است که اینجا که این قوم هستند همه نیست توحیدند. در توحید، وجود من و ما کی ماند تا به مرد و زن چه رسد. (عطار نیشابوری، ۱۳۷۰: ۶۵)

در سطور گذشته در مورد آمار وسیع زنان برجسته عصر رسول خدا (ص) و برخی پژوهش‌هایی که در این زمینه صورت گرفته توضیحاتی داده شد، لازم به یادآوری است هر چند این سیر درخشان در سراسر قرون بعدی تداوم نداشت با این وجود مسلمانان نسبت به تمدن‌های هم عصر خود در حوزه زنان حرف بیشتری برای گفتن داشتند چنانکه این ندیم نویسنده الفهرست باب مجزایی را به معرفی کتب نوشته شده به وسیله زنان اختصاص داد. حتی بعضی از زنان مسلمان به مدارج بالای حکومتی رسیدند از جمله سیده خانوم حاکم خردمند آل بویه و مادر مجدالدوله (اقبال، ۱۳۷۰، ص ۱۸۲) و نیز شجرالدور نخستین پادشاه

دولت اول ممالیک مصر و رضیه الدین سلطان دهلی در هند (شبارو، ترجمه بختیاری، ۱۳۸۰، ص ۱۹). همچنین گفته شده است: اهل حدیث منعی در تعلیم کتابت و سواد زنان نمی دیده‌اند. دختر مالک ابن انس می‌توانست اشتباهات کسانی را که از کتاب موطا پدرش روایت می‌کردند اصلاح کند. بنت المر ترضی دختر علم‌الهدی کتاب نهج‌البلاغه را از عم خویش سیدرضی روایت می‌کرد، گویند شیخ عبدالرحیم بغدادی نیز از وی روایت دارد و... (زرین کوب، ۱۳۸۴: ۱۲۹)

تدریس زنان، الگو بودن زنان و... در بین مسلمانان امری شایع و پذیرفته بوده است، چنانکه در مقام رابعه عدویه (۱۳۵-۱۸۷ هـ.ق) گفته شده که او از شخصیت‌های مطرح در عرفان اسلامی است. (حلبی، ۱۳۶۵: ۲۹۷)

در سایر رشته‌های علوم نیز کثرت اسامی این بزرگان آن‌هم در اوج قرون وسطی در اروپا شگفت‌انگیز می‌نماید. (غنیمه، ترجمه کسایبی ۱۳۷۲: ۳۶۹)

نتیجه‌گیری

چنانچه مشاهده می‌شود در فرهنگ اسلامی موقعیت طبقاتی و اقتصادی و موقعیت خانوادگی افراد موجب تعالی و پیشرفت نبوده است. به این ترتیب ترقی اجتماعی فقط خاص گروهی که از موقعیت ممتاز اجتماعی برخوردارند نمی‌شد. دقت در احوال زنان مسلمان شاخص هم بیانگر کثرت ایشان (مصادیق آن در متن ذکر شد) از حیث تعداد است و هم بیانگر آن است که اغلب کمترین وابستگی به طبقات اشرافی و حکومتی نداشته‌اند. و این امتیاز اساسی اسلام در توجه به جایگاه اصیل زنان است یعنی زن به عنوان زن و نیمی از بدنه‌ی جامعه مورد توجه بوده به دلیل وابستگی‌های طبقاتی.

بخش قابل توجهی از آیات قرآن کریم و وقت رسول گرامی (ص) مصروف رفع مشکلات زنانی می‌شد که نیمی از بدنه‌ی از هر جامعه‌ی انسانی را به خود اختصاص داده‌اند. این توجه نه چنانچه که در اوایل قرون جدید در غرب شاهدیم ناشی از مصالح مادی منفعت‌جویانی بود که بخواهند از نیروی کار ارزان زنان استفاده کنند و نه امری تبلیغاتی برای جلب نظر عده‌ای از مردم زیرا در شرایطی که اغلب مردمان چه زن و چه مرد با حقوق خدادادی خود آشنا نبودند و به دلیل همین جهل برای کسب حقوق خود تلاش هم نمی‌کردند، در واقع پیامبر اسلام (ص) و قرآن کریم بطوریکه متذکر شدیم راه دشوار آشنا کردن مردم و از جمله زنان با حقوق خود و جرأت بخشیدن به ایشان برای کسب حق را در پیش گرفتند به این ترتیب آنچه حضرت محمد (ص) به آن مبادرت ورزید دقیقاً عمل به تکلیفی بود که خدای تعالی بر دوش حضرت ختمی مرتبت (ص) نهاده بود. به طوری که مشاهده شد سیر روبه رشد ارتقاء جایگاه زنان در جوامع اسلامی پس از رحلت آن بزرگوار به دلیل انحرافات که پیش آمد دچار نقصان گردید با این وجود هر جا تالو انوار دین مبین اسلام درخشیدن گرفت باز هم مسلمانان صاحب افتخارات مثال زدنی شدند از جمله در زمینه‌های علمی و حاکمیتی که مصادیقی بیان گردید.

منابع

- قرآن کریم
- ابن اثیر، عزالدین. الکامل، ترجمه محمد حسین روحانی. (۱۳۷۰)، چاپ اول، انتشارات اساطیر، تهران.
- ابن سعد. طبقات الکبری، تحقیق محمد عبدالقادر، (۱۹۹۷م)، دارالکتب العلمیه، بیروت.
- ارسطو. اصول حکومت آتن، ترجمه باستانی پاریزی، (۱۳۵۸)، چاپ دوم، خوارزمی، تهران.
- ابن هشام. سیرت رسول... (ص)، ترجمه‌ی اسحق بن محمد همدانی، (۱۳۷۷)، به کوشش اصغر مهدوی، چاپ سوم، خوارزمی، تهران.
- اقبال، عباس (۱۳۷۰). تاریخ ایران، انتشارات خیام، چاپ ششم، تهران.
- الجدع، احمد. اسوه‌های راستین برای زن مسلمان، مترجم عبدالصمد مرتضوی، (۱۳۸۳)، احسان، تهران.
- پیشوایی، مهدی (۱۳۸۲). تاریخ اسلام، چاپ اول، انتشارات معارف، قم.
- حلبی، علی اصغر (۱۳۶۵). تاریخ تمدن اسلام، چاپ اول، انتشارات اساطیر، تهران.
- حسن، ابراهیم حسن. تاریخ سیاسی اسلام، ترجمه ابوالقاسم پاینده، (۱۳۶۰)، چاپ چهارم، جاویدان، تهران.
- دولاندلن. ش. تاریخ جهانی، ترجمه احمد بهمنش، (۱۳۷۰)، چاپ ششم، انتشارات دانشگاه تهران.
- راوندی، مرتضی (بی تا). تاریخ تحولات اجتماعی، خوارزمی، تهران.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۴). کارنامه اسلام، چاپ دهم، امیر کبیر، تهران.
- سرخسی، شمس الدین. المبسوط، ج ۵. تحقیق جمع من الافاضل (۱۴۰۶ هـ ق)، دارالمعرفه، بیروت.
- شبارو، عصام محمد. دولت ممالیک، ترجمه شهلا بختیاری، (۱۳۸۰)، پژوهشکده حوزه و دانشگاه، قم.
- شفیعی مازندرانی، سیدمحمد. (۱۳۸۳) رهنمودهای جاودانه چاپ اول، مرکز نشر هاجر، قم.
- طبری، محمدبن جریر. تاریخ ج ۳، ترجمه ابوالقاسم پاینده (۱۳۶۲)، چاپ دوم، انتشارات اساطیر، تهران.
- طبرسی، فضل بن حسن. مجمع البیان، ترجمه علی کرمی (۱۳۸۰) چاپ اول، سازمان انتشارات وزارت ارشاد اسلامی، تهران.
- طباطبایی، محمد حسین. المیزان، ج ۲۰، ترجمه موسوی همدانی (۱۳۸۷) چاپ ۲۶، دفتر انتشارات اسلامی، قم.
- عطار نیشابوری، شیخ فریدالدین. تذکره الاولیاء، با مقدمه‌ی قزوینی و به کوشش نیکلسون (۱۳۷۰) چاپ اول، صفی علیشاه، تهران.
- غنیمه، عبدالرحیم. تاریخ دانشگاه‌های بزرگ اسلامی، ترجمه نورا... کسائی (۱۳۷۲) چاپ دوم، انتشارات دانشگاه تهران.
- فیاض، علی اکبر. (۱۳۶۹) تاریخ اسلام، چاپ چهارم، انتشارات دانشگاه تهران.
- کیتو. اچ. دی. اف. یونانیان، ترجمه سیامک عاقلی (۱۳۷۰) چاپ اول، نشر گفتار، تهران.
- کریستن سن، آرتور. ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی (۱۳۶۸) چاپ ششم، دنیای کتاب، تهران.
- گیرشمن، رومن. ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه‌ی محمد معین (۱۳۶۶) چاپ ششم، علمی و فرهنگی، تهران.
- لیدمان، سوناریک. تاریخ عقاید سیاسی، ترجمه سعیدمقدم (۱۳۷۹) چاپ اول، نشر دانش ایران، تهران.

- مطهری، مرتضی (۱۳۸۷). تعلیم و تربیت در اسلام، چاپ شصت و یکم، صدرا، قم.
- نوری همدانی، حسین (آیت الله). (۱۳۸۴) جایگاه بانوان در اسلام، انتشارات مهدی موعود (عج) چاپ چهارم، قم.
- واقدی، محمد بن عمر. مغازی، ترجمه محمد مهدوی دامغانی (۱۳۶۶) چاپ اول، مرکز نشر دانشگاهی، تهران.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب. تاریخ، ج ۱، ترجمه محمد ابراهیم آیتی (۱۳۷۴) چاپ هفتم، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران.

Archive of SID